

INDLEDNING

Systemet i »Sønderjylland«, der omfatter de fire danske amter, Haderslev, Tønder, Åbenrå og Sønderborg, er i hovedsagen det samme som i de tidligere publicerede amter, og nedenstående vejledning giver derfor kun et kort uddrag af den udførlige redegørelse for redaktionsprincipperne i det først udsendte bind, Præstø amt. Som i tidligere bind bringes også i dette en alfabetisk fortegnelse over fagord, her supplerede med enkelte gammeldags tekniske udtryk, der ofte går igen i de citerede kirkeregnskaber. Arkivgennemgangen (regnskaber, synsprotokoller m.m.), der for de sønderjyske amters vedkommende har været overordentlig tidtagende på grund af den overvældende stofmængde og derfor har stillet store krav til Åbenrå landsarkivs aldrig svigtende tålmodighed, er foretaget af Nationalmuseets tidligere direktør, dr. M. Mackeprang under medvirken af Olaf Olsen, Frank Jørgensen og Johan Jørgensen. De tre sidste amters arkivalia er gennemgået af Johan Jørgensen, Marie-Louise Dircks og Mogens Bencard.

DE HISTORISKE INDLEDNINGER

De historiske indledninger er for Haderslev amts vedkommende udarbejdet af M. Mackeprang, for de øvrige amter af Johan Jørgensen, der også har skrevet indledningerne til Haderslev bys forsvundne kirker samt til Hospitalskirken. Kirsten Weber-Andersen har påtaget sig indledningen til Haderslev domkirke, Løgumkloster kirke, Tønder, Åbenrå og Sønderborg kirker. Disse indledninger anfører så vidt muligt, hvad der fra skrevne og trykte kilder vides om kirkebygningernes grundlæggelse og ældre historie samt om ejerforhold til patronatsretten og kirketienden (jfr. iøvrigt herom p. 40 ff.), der jævnlig kan være oplysende for kirkens historie (restaureringer, nyanskaffelser, gaver). Om kirkernes overgang til selveje, se M. Mackeprangs indledning p. 44. Derimod medtages kirkernes godshistorie ikke, ligesom der heller ikke gøres rede for den gejstlige personalhistorie.

I samme afsnit anføres eventuelle oplysninger om navnet på den *værnehelgen*, til hvem kirken i den katolske tid var viet, samt (ved landsbykirker) *helgennavne* knyttede til sidealtre. *Hellige kilder* i kirkens umiddelbare nærhed

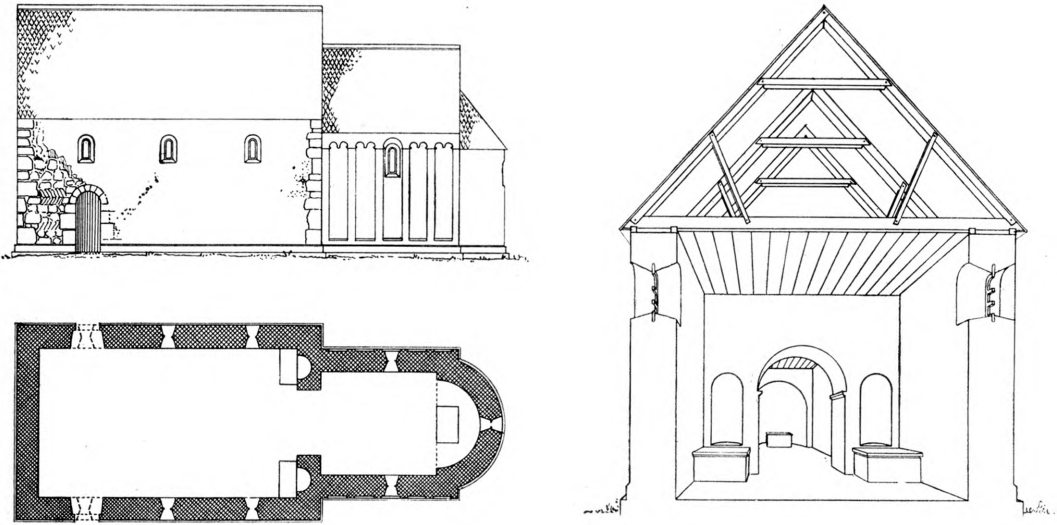

Fig. 1. Skematisk fremstilling af en tidligromansk landsbykirke af kamp og brudsten i dens oprindelige tilstand. Hele bygningen, der består af apsis, kor og skib, hviler på sokkel med to fremspring, det underste et almindeligt, rektant skifte, det øverste skråkantet. Murene dækkes af puds, hvilket også gælder korets lisédekoration, der må tænkes udført af frådsten eller kridt. De svagt fremspringende lisener har foroven simple profilkapitæler og er forbundet med små dobbeltbuer. På skibet viser afskallet puds, at kirkens hjørner og (rundbuede) muråbninger er sat af kridt- eller frådstenskvadre af meget vekslende størrelse og format, mens murværket ellers er af rå og kløvet kamp i temmelig jævne skifter; et par steder har man udnyttet småt, flageagtigt materiale ved at stille stenene skråt, i »opus spicatum«. I lysningen af de små, højsiddende vinduer, der udvider sig tragtfornet til begge sider, er der ved opførelsen indmuret egetræsrammer med to vandrette sprosser. Døren har rundbuet stik af kilesten. I det indre ses kirkens hovedalter stående i den med halvkuppelhvælv dækkede apsis samt, mellem kor og skib, triumfbuen, der har skråkantede kragbånd og flankeres af sidealternicher, hver med sit sidealter. I kor og skib er der flade lofter af planker, naglet til undersiden af bjælkerne. Tagværket karakteriseres ved at spærene, der foroven sammenholdes af hanebånd, ved hjælp af skråstivere er forstøttet ned på loftsbjælkerne, under hvis fremspringende hoveder der som lukke i tagskægget er fastgjort sugfjæle, notet i den yderste af de to murremme; de øvrige samlinger er bladede. — Tagbeklædningen er spån eller »bæverhaler« af ældste type.

omtales, ligesom forsvundne *kapeller* i sognet nævnes her, medens kirke- og kapelruiner, hvorom der foreligger nøjere oplysninger, behandles i særlige afsnit. Kirker efter 1850 nævnes. *Sagn* knyttede til kirken refereres kort på grundlag af oplysninger fra Dansk Folkemindesamling.

Af kaldshistorien nævnes blot, om sognet er eller har været *anneks* til andre sogne.

BYGNINGER

Først omtales kirkernes beliggenhed; deres plads i forhold til den nærmest omgivende bebyggelse ses på de efter kirkebeskrivelserne anbragte landsbyplaner, når disse har kunnet skaffes; de er kopieret af frøken A. Bang efter de ældste kort, der har kunnet findes, og af hvilke kun en del er matrikelkort.

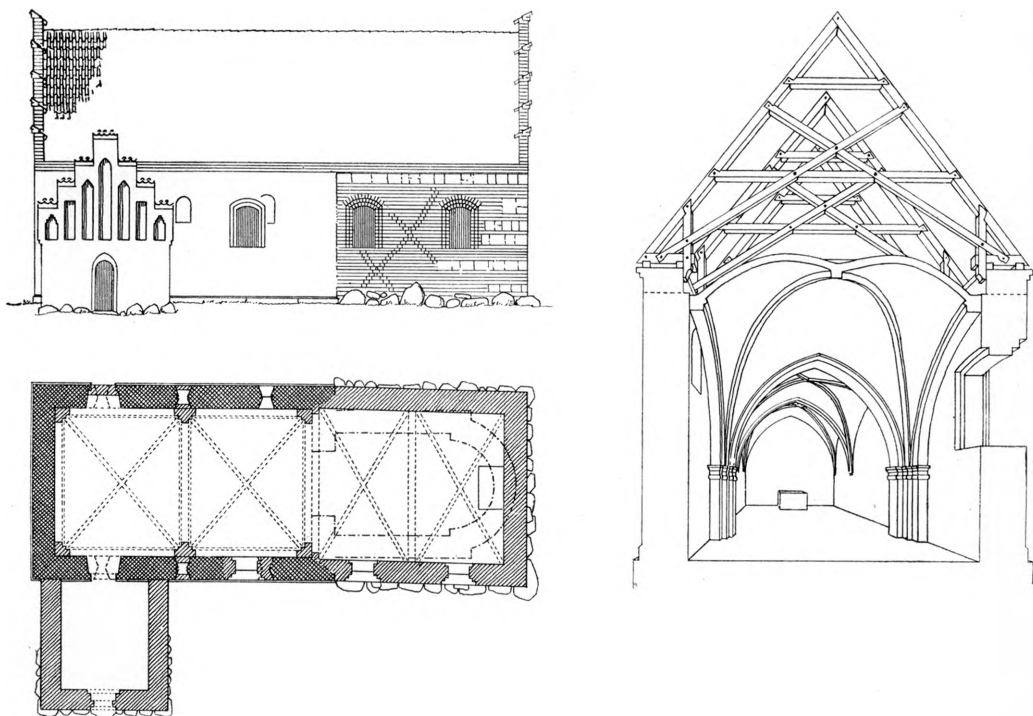

Fig. 2. Samme kirke i slutningen af middelalderen, efter flere ombygninger helt gotisk præget. I tiden

o. 1350—1450 har det romanske skib fået to fag krydshvælvinger af munkesten. Som støtte for disse er der ved væggene rejst dobbeltfalsede piller, der foroven, i vederlagshøjde, er afsluttet med kragbånd, hvis profil består af skråkant over rundstav, adskilt af et almindeligt skifte. Skjoldbuerne ved væggene og den tværgående gjordbue, der alle er spidsbuede og helsten brede, kantes af rundstave langs de halvtstens hvælvingskapper. De halvtstens ribber er uprofilerede. Af langhusets romanske vinduer er de midterste blevet dækket af hvælvingspiller og derfor tilmurede; kun de yderste har endnu kunnet benyttes. O. 1500 er kirken så blevet omdannet til en sengotisk langhuskirke, idet apsis og kor er blevet nedbrudt og skibet forlænget to fag mod øst. I stedet for sokkel har det nye bygningsafsnit en kraftig syld af store kampesten. I murværket, der står blankt, er en del romanske kridt- og frådstenskvadre blevet genanvendt og ses uregelmæssigt fordelt i bæltter, men ellers er materialet munkesten i munkeskifte, de mørktbrændte sten formuret som bindere, der enkelte steder danner en slags rudemønster. I syd ses i hvert af de to fag et stort, falsat, fladbuet vindue; et tilsvarende har samtidig fortrængt det sydøstlige af skibets romanske vinduer. I det indre er de samtidige hvælv indbygget i væggene, hvorfor hvælvingspiller og særlige skjoldbuer mangler. Kun i sammenstødet med det østligste af de ældre hvælv i skibet har det været nødvendigt at opføre en ekstra gjordbue, hvilende på spinkle vægfremspring. Hvælvingerne er iøvrigt af samme type som skibets, dog mangler der rundstave langs kappekanterne. Op ad østvæggen ses kirkens hovedalter. Ved samme lejlighed er det romanske skibs mure blevet forhøjet og hele bygningen har fået muret gesims, bestående af to udkragede skifter, samt nyt tagværk og nye gavle. Tagværket, der har to lag hanebånd, er af krydsbåndstype. Krydsbåndene er forneden bladet til den korte, vandrette spærsko, krydser den på denne rejste spærstiver samt, højere oppe, det underste hanebånd og er med sin anden ende bladet fast til det modstående spær. Gavlene har kamtakker, afdækket med munketegl; hele taget er hængt med det samme materiale. Foran syddøren er der rejst et våbenhus af samme materiale og med samme kampestenssyld som østforlængelsen, men overkalket som skibet. Døren, der er falsat, er rundbuet med spidsbuet spejl. Gavlens dekoration består af syv højblændinger med varierende afdækninger aftrappet, vandret, spærstikformet og spidsbuet. De hertil svarende syv kamtakker afsluttes foroven med svage, vandrette udkragninger, »bryn«, og er hængt med munketegl. I denne sengotiske langhuskirke har der ikke været noget egentligt, arkitektonisk markeret skel mellem kor og skib, som i den ældre, romanske. I stedet har det som kor tjenende østligste fag været adskilt fra resten af kirken ved et trægitter, foran hvilket eventuelle sidealtre har været anbragt.

I forbindelse med beliggenheden nævnes kirkelader og -stalde, herregårde, voldsteder og oldtidshøje, hvis sådanne findes umiddelbart ved kirken.

Kirkegårdenes gamle grænser er med omtrentlig nøjagtighed gengivet på de gamle kort. Kirkegårdsudvidelserne og købstædernes anneksskirkegårde, der så godt som udelukkende er fra de sidste menneskealdrer, nævnes kun i særlige tilfælde.

Til hver bygningsbeskrivelse hører en *grundplan* i målestok 1:300, hvor de forskellige bygningsafsnit og byggeperioder er skravet efter et kronologisk system, der fremgår af signaturoversigten p. 11. Hvis intet andet er opgivet, vender nord opad. Planerne er rene bygningsplaner, og inventar (også murede altre) er i reglen udeladt. Bjælkelofter og tagværker er heller ikke medtaget, hvorimod hvælvingernes ribber og buer er vist med punkterede linier, profilerede ribber med tredobbelte linier. I vinduer er jernrammer vist ved een, trækarme ved to streger, dørene er derimod behandlet som åbninger, hvis enkelte led er ført igennem som punkterede linier. Ommuringer er angivet ved ændret skravering, senere tilmurede åbninger ved optrækning af konturerne, for så vidt disse kendes, ellers kun ved veksling af signaturerne; sidder to åbninger — f.eks. dør og vindue — over hinanden, således at de skærer hinanden i planen, er den øverste vist ved punkterede linier uden skravering. I bygningsdele med flere stokværk er kun det nederste givet i hovedplanen.

Bygningsbeskrivelsernes orden er aldersfølgen, de ældste dele først, de yngste sidst; også omdannelser — for så vidt de er af større omfang — er indføjede i deres historiske rækkefølge; dog behandles bygningsafsnit, der er genopført af oprindeligt materiale og på oprindelig plads (f.eks. apsis, kor), i sammenhæng med de oprindelige. Er bygningsdelene jævngamle, eller er aldersfølgen usikker, går beskrivelsen i reglen fra øst mod vest, fra neden op, fra det ydre til det indre; tårnets underrum beskrives dog før trappehuset og de øvre stokværks ydre; *tagværkerne* nævnes sidst. *Solure* og *vindfløje* anføres efter bygningsbeskrivelsen.

De *mål*, der gives på *romanske murhøjder*, er kun omtrentlige, især da de øvre skifter kan være ændrede eller fjernede. *Munkestensmål* gives i reglen kun ved romansk murværk, eller hvis de er af betydning for dateringen. Angående de vigtigste skiftegangstyper og enkeltheder som vinduer, døre, hvælvinger, gavle, blændinger, trappehuse etc., henvises til fagordlisten og dens illustrationer.

GLASMALERIER OG KALKMALERIER

Glasmalerier behandles før kalkmalerier, og inden for hver gruppe skildres malerierne i kronologisk rækkefølge.

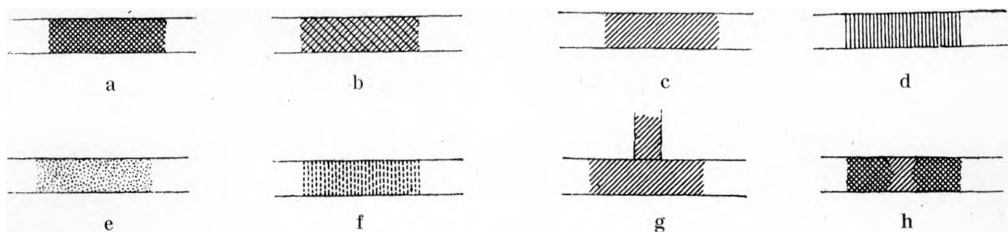

Fig. 3. Kirkeplanernes signaturer. a. Romansk tid, o. 1100—1250. b. Tilføjelser fra romansk tid. c. Gotisk tid, o. 1250—1550. d. Renæssancetid, o. 1550—1650. e. Efter 1650. f. Tidsbestemmelse tvivlsom. g. Er to sammenstødende mure med ensartede signaturer ikke samtidige, vises dette ved, at murflugtlinien af den ældre mur er fortsat gennem sammenstødet. h. Kendes tilmurede åbningsform ikke nøjagtigt, angives dette ved, at alderssignaturerne mødes uden skillestreger.

INVENTAR

Rækkefølgen i beskrivelserne er:

- alterborde (med helgengrave og relikviegemmer), sidealterhorde (med do.),
 - alterbordsforsider og -paneler, alterklæder,
 - altertavler, sidealtertavler, løse helgenfigurer,
 - altersølv, herunder berettelsestøj (sygekalke m.m.).
- alterstager og andet mindre alterudstyr, såsom alterbøger, krucifikser,
 - monstranser, røgelsekar, akvamaniler, vandkedler, processionsstager
 - og -kors, messehagler, skriftetavler, messeklokker, brudesølv etc.
- alterskranker (knæfaldsskranker).
- helgenfaner.
- døbefonte, dåbsfade, dåbskander, fontelåg, fontehimle, fontegitre, vievandskar.
- korbuekrucifikser.
- korgitre,
- prædikestole.
- stolestader, herunder korstole, skriftestole, prærestole, degnestole, herskabsstole.
- kister og skabe, herunder monstransskabe.
- standure.
- dørfløje.
- pulpiturer.
- orgler.
- pengeblokke, pengebøsser, pengetavler, klingpunge.
- salmenummertavler, præsterækketavler.
- malerier, der ikke hører til andet kirkeinventar eller til epitafier.
- lysekroner, lampetter.
- kirkeskibe og andet ophængt.
- ligbærer, ligvogne, jordpåkastelsespader o. lign.
- tårnure.
- klokker, klokkestole.

Inventar yngre end 1850 omtales kun i særlige tilfælde.

Inventargenstande, der er kommet til museer eller vides at være bevaret på anden måde uden for kirken, betegnes med * foran stikordet. Inventar-

genstande, der er forsvundne, men hvorom oplysning haves, betegnes med † foran stikordet.

Når intet andet nævnes, er ældre træinventar altid af *eg*, nyere, malet træinventar fra 17—1800'erne som regel af *fyrretræ*; alterstager, lysekroner, klokker er af »malm« (for klokkernes vedkommende en bronzelegering, kobber og tin, ellers sædvanlig en messinglegering, mer eller mindre zinkholdig).

GRAVMINDER

Gravminderne deles i følgende hovedgrupper:

epitafier, mindetavler.
 gravsten, gravrammer.
 sarkofager.
 kister, herunder kisteplader.
 gravfaner.
 begravelseskjølde.
 kirkegårdsmonumenter.
 grave.
 runestene i eller ved kirken (for så vidt de ikke er middelalderlige gravsten).

Inden for de enkelte grupper er ordningsprincippet aldersfølge. Kendes forfærdigelsesåret, nævnes det først; ellers må dødsåret eller typen blive bestemmende for rækkefølgen.

Ved mål på gravsten angives højden først, dernæst bredden og til sidst, hvis den medtages, tykkelsen; ved trapezformede gravsten nævnes største og mindste bredde, f.eks. 97 × 63—45 cm.

INDSKRIFTER

Se skrift p. 23. — Uforkortet gengives som regel kun indskrifter af historisk indhold på kirkeinventar og bygninger samt gravskrifter ældre end 1550. Gengivelsen er her ord- og bogstavret, dog som regel med vor retskrivnings adskillelse mellem *n* og *v* samt anvendelse af store begyndelsesbogstaver ved navne.

Af yngre gravskrifter gives kun et udtog med alle positive oplysninger om personerne og deres livsforhold samt om selve mindesmærkets tilblivelse. Også i udtogene citeres person- og stednavne bogstavret, men latinske navne sættes i nominativ, og den danske form vedføjes, for så vidt den kan bestemmes.

Andre indskrifter, poetiske, religiøse m.v. gengives kun, når de skønnes at have særlig interesse. Til latinske indskrifter vedføjes en dansk oversættelse.

Ved gengivelse af indskrifter anvendes følgende tegn:

- [!] udråbstegn efter urigtigt stavede ord.
- () rund parentes ved opløsning af forkortelser.
 - I] skarp parentes ved rekonstruktion af manglende ord eller bogstaver.
 - < > kantet parentes ved senere tilføjelser til den oprindelige indskrift.
- tomme, ikke udfyldte pladser, især dødsår og datoer.

Beskrivelser af kirkerne og deres inventar, istandsættelser m.m., udførligere end det har kunnet gøres i redaktionerne, derunder som regel også fuldstændige afskrifter af indskrifter, er tilgængelige i Nationalmuseets arkiv.

ARKIVALIER

Da de i arkiverne beroende kilder (regnskaber, visitatorier, korrespondancer etc.) for Sønderjyllands vedkommende er betydelig rigere og mere varierede end ved de andre amter, vil fortegnelsen over arkivalierne af praktiske hensyn blive opdelt på følgende måde: Akter, der angår flere kirker, er anført nedenfor p. 28. Akter, som kun vedrører een kirke, vil blive opregnet under »kilder og henvisninger« til den pågældende kirke.

Som følge heraf vil henvisningerne til akterne blive bragt som noter, der enten henviser til indledningens eller den enkelte kirkes arkivfortegnelse; visse stadigt tilbagevendende kilder er dog anført i teksten med forkortelser ligesom i tidligere bind af »Danmarks Kirker«.